

РИТОРИКИТЕ В КНИЖОВНИЯ ЖИВОТ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

ДОЧО ЛЕКОВ

Програмите на българските училища през Възраждането са документ, който възсъздава не само историята на учебното дело, ролята на талантиливи педагози за разширяване на интелектуалния кръгзор на подрастващото поколение. Те дават възможност да се проследят етапите, през които минава формирането на общата и литературната култура на ученика, връзката на тази култура с духа и потребностите на времето, появата на конкретни специализирани издания.

В отделни училища през 30—40-те години на XIX в. се изучава писмовникът, през 50—60-те — риториката, през 70-те — ръководството по словесност. Тази последователност във възвеждането на отделни учебни дисциплини, свързани с филологическата образованост на българските ученици, с изработването на литературни и езикови критерии за оценка на литературния факт насочва към проучването им в зависимост от задачите, които си поставя възрожденското училище, от обективните условия, при които се изгражда художествената култура, от нейната специфика и характер.

Писмовникът като пръв „наръчник“ на българския ученик за усвояване на правила и норми, свързани с писането (на първо време — писма), с утвърждаване на етиката в писмената реч, поведението и живота, с формиране на усет за точност и съдържателност на еловото, може да се разглежда като подготвителен етап, чрез който се създават предпоставки за по-естественото преминаване към риториката. Издадените десет писмовника през Възраждането поставят интересни проблеми на епистоларния жанр, стилистиката, езика, практическия живот. Различни по съдържание и цел, те насочват към културата и подбудите на своите автори и преводачи, към първите опити за писмена „самоизява“, към началните стъпки на българската специализирана терминология в областта на езикознанието, литературознанието, търговията¹.

В предговора на един от първите писмовници — „Писменик общеполезен...“ (1835) на Хр. Павлович — на първо място се поставя въпросът за практическата приложимост на включените в изданието правила, разяснения и образци, за връзката на училището с проблемите на икономическия живот и изграждащата се национална култура и литература. Регламентират се норми — в начин на мислене, на стил и поведение в зависимост от типа писмо, от адресата и т. н. Формиращият се менталитет, нрави, отношения на създаващата

¹ За епистоларния жанр и българските писмовници вж.: Дамянова, Р. Проблеми на писмата от първата половина на XIX в. — В: За литературните жанрове през Българското възрождане. С., 1979.

се буржоазия в България намират теоретическа обосновка в етикета на писмовника, в узаконения модел на видовете писма, в тяхната структура. Това се проявява отчетливо в онези писмовници, в които вниманието е насочено изключително към практическата цел на изданието². В тях в различна степен се обръща внимание на основни особености на стила — ясност, естественост, простота. Проблемите на езика обаче са разглеждани в тези ръководства едностранично, акцентът пада върху механичното възприемане на посочения образец, а не върху теоретическото му осмисляне и индивидуално приложение.

Без да се отрича стойността на този тип писмовници, значение за формиране на езиковата и литературната култура през Възраждането, за усвояване на оня минимум от знания, без който е значително по-трудно усвояването на риториката, имат друг вид ръководства по проблемите на епистоларния жанр. Образца посочва Неофит Бозвели с изданията от него през 1835 г. „Славено-български предручни послателник“. Освен общозадължителната част за всеки писмовник — композиция на писмото, титлонадписание, видове писма — той изяснява принципи и понятия, разработвани в риториките — „да смеишляваме добре“, „да изпитваме преизвестно речите, да ги избираме смислени и право да чинопологаме душевните наши уменията“ (с. 4—5).

Бозвели обръща внимание на граматиката, която нарича „ключ на всичките науки“, на краткостта и многозначността на словото. В зависимост от това насочва към един от основните принципи, разглеждани от риториката и от ръководствата за словесност — към въздействието на словото, към съпреживяването. „Не е доволно токмо да писуваме чисто — съветва той, — но и доволно е още да изричваме нашите понятия с една естествена сладост, която зове *сладостное*“ (с. 10, к. м. — Д. Л.). В началния етап от развитието на светското образование Бозвели изяснява категории, необходими за усвояването и на риториката при въвеждането ѝ в българското училище. Онова, което при Хр. Павлович е само загатнато, в „Славенобългарски предручни послателник...“ в определена степен е вече обосновано.

„Писмени състави за обучение на децата от Лука Павлева. Земун, 1858“ отстоява и доразвива тенденциите на Бозвели — писмовникът преповтаря част от казаното вече в „Предручни послателник“ (за точността и краткостта на мислите, за зависимостта между мисъл и слово), като същевременно обръща внимание на принципи, валидни за всички жанрови форми в художествената и нехудожествената литература.

През 60-те години на XIX в. в значително по-голяма степен започва да се говори и пише за стила на писмата, за някои от специфичните им особености. Н. Михайловски разглежда въпроса за „лекота“ и ясност на изказа, за зависимостта между идеята на мисълта и начина на изразяване. „Пишетے тъй, както беседовате и както бихте приказвали в присъствието на лицето, което ще приеме писмото ви“ — така формулира той един от основните епистоларни канони в „Малък български писмовник или образци за различни писма... Русчук, 1868“.

Докато стилът, структурата, предназначението на писмото в първите писмовници са строго регламентирани, по-късно шампата започва да се руши, разширяват се границите на жанра. В „Писма за майки...“ (1870) официално са „афиширани“ многозначните функции на писмото, значението му като своеобразна жанрова форма и в областта на публицистиката. Появата на нов тип писмовник е продиктувана от социалната и политическата адаптация на

² Вж. „Краткий най-новий писмовник на Георгия Економова Дупничанина. Букурещ, 1856“, „Търговски писменик. Съчинил К. И. Попов. Болград, 1862“, „Турско-български писмовник. Нареден от С. Д. Попова и Ив. П. Чоралчиева... Русчук, 1869“ и др.

писмото, от включването му в руслото на обществения живот. Това предопределя новите норми за стил, език, съдържание, за по-плътното „приближаване“ на писмовника към някои принципи на риториката и художествената словесност.

Зависимостта между писмовника като теоретическа регламентация на епистоларния жанр и риториката е най-ясно почувствувана и обоснована от Сава Доброплодни. В предговора на своя „Писмовник“ (1853) той поставя въпроса за мястото на писмовника в системата „риторика—поезия—епистоларен жанр“. И го посочва ясно и точно: „Художнописците — отбелязва Доброплодни — говорят за нея (науката за писмата, б. м., — Д. Л.) после риториката и поезията; но аз мисля как мястото ѝ е после граматиката и пред риториката: защо в помалка възраст, като ся учат младите тая наука, която е пълна с прости неща и която е полезна и на безбуквените, и на мъдрите, преминават с ред в други по-мъчни“ (с. VI—VII).

В ръководството си Доброплодни включва всичко, което може да се намери във всеки типичен писмовник — правила за писма, различни видове писма, части на писмото, титли и т. н. За първи път той изяснява и категории, които се разглеждат в учебниците по риторика — период, части на периода, фигури на речите, фигури на мислите. Учениците са насочени към художественото слово, към някои съществени негови компоненти — метафора, метонимия, синекдоха, алегория, хипербола. Обърнато е внимание на основни понятия на логиката, които се разглеждат и в риториката — силогизъм, дилема. В специален раздел — „За слога въобще и за неговите достоинства и недостатъци — за пръв път във възрожденската литературна проблемите на стила са изяснени така обстойно и компетентно. Доброплодни се интересува от „чистотата на слога“, от неговата яснота, плавност и хармония. Паралелно с осветляването на тези понятия, които са предмет на риториката, той обръща внимание и на своеобразието и характерните особености на художественото слово.

„Писмовникът“ на Доброплодни, по който учат ученици от различни училища на страната, посочва не само образци за писма, някои риторични правила и норми. Когато пише своето ръководство, ерудираният педагог има предвид и нещо друго — своите обещаващи стъпки като жанр е направила поезията; българският читател е вече запознат с преводни разкази, повести, романи и драми. Но той няма необходимата литературна култура, критерии за подбор и оценка. Необходимо му е не само ръководство как да пише писма, но и учебник, който да го научи как да възприема художествената творба. Доброплодни прави опит да задоволи нарасналите му духовни потребности — и съставя и издава писмовник от нов тип, за читатели с по-широки интереси и култура.

Част от тях са имали вече възможност да се запознаят с друго „нетипично“ ръководство от подобен характер — „Писмовника“ на Н. Курганов, преиздаван многократно, разпространен в различни славянски страни, включително и в България³. Той е настолна книга на Славейков⁴. Екземпляр от него след дълги митарства попада в библиотеката на Неофит Рилски⁵. Приписките, които прави рилският монах на този екземпляр, документират с какъв интерес е проучил всичко, включено в това уникално издание. За възрожденския книжовник и

³ Вж. Писмовник, съдържащ в себе наука российского языка со многим присовокуплением разного учебного и полезного вешесловия. Десятое издание. Вновь выправленное... профессором и кавалером Николаем Кургановым... Часть первая. Москва, 1831.

⁴ Вж. Баева, С. Петко Славейков. Живот и творчество. 1827—1870. С., 1968, 81—83.

⁵ Вж. Литературен архив. Т. VI. Неофит Рилски. Приписки в библиотеката му. Подбрали и подготвили за печат Д. Леков и А. Алексиева. С., 1976, 16—25; Дилевски, Н. М. Писмовник на Н. Г. Курганов в библиотеката на Неофит Рилски в книгохранилището на Рилския манастир. — Годишник на БИ, VI, 1956—1957, 153—160.

читател то е представлявало малка енциклопедия с изключително ценна информация за руски език и граматика, за различните литературни родове и видове — ода, елегия, сонет, еклога, басня, епиграма, — за творчеството на именити руски писатели, за исторически личности и т. н. Във втората част на своя труд Курганов изяснява понятия и от логиката и риториката — силогизъм, тропи, — насочва вниманието към поезията, към риториката на Ломоносов. Един руски писмовник, който само условно носи това наименование, още през първите десетилетия на XIX столетие изпълнява функциите на хрестоматия, граматика, учебник по история и зоология, на ръководство по логика, риторика, словесност.

Интересът към риториката в Русия има своя история. Първите руски ръкописни риторики се появяват в началото на XVII в. — през 1620, 1622, 1631 г. и др. В Украйна през 1705 г. е издаден и първият труд по поетика от Ф. Прокопович — „De arte poetica.“, който е високо оценен от руски и чуждестранни учени⁶. Изключителна роля в изучаването на риториката и утвърждаването ѝ като учебен предмет изиграва трудът на Ломоносов „Краткое руководство к красноречию. Книга первая, в которой содержится риторика, показующая общие правила обоего красноречия, то есть оратории и поэзии...“. Това ръководство, излязло през 1743 г., претърпява много издания, използвано е като учебник в руските училища, при съставянето на различни руски помагала. В основните му три части — „О изобретении“, „О украшении“, „О расположении“ — са разработени основни въпроси на риториката — своеобразие на ораторската реч, различни видове тропи и фигури, образуване на периодите и хрията, същност на силогизма и т. н.

Нарастващият интерес към риториката предопределя появата и на някои чуждестранни ръководства — 1791 г. излиза „Опыт риторики, большею частию из наставлений докт. Блером в сей науке преподаваемых. С английского языка на российский предложен А. К. и В. С. В Санктпетербурге, 1791.“ В този труд освен на категории на граматиката и красноречието се обръща внимание и на вкуса, критиката, дарованието — въпроси, които по-късно ще заинтересуват и авторите на оригинални и компилативни руски ръководства.

Прегледът на руските риторики от Ломоносов до средата на XIX в. показва, че в повечето от тях при изясняване на проблемите имаме „прилика“, която в известни случаи е и дословна. Тя е предопределена от общите източници, които автори и съставители са имали предвид — преди всичко античните риторики на Аристотел, Дионисий Халикарнийски, Деметрий⁷. Независимо от това в едни руски риторики, съобразени с националната специфика и култура на читателя, се обръща по-голямо внимание на граматиката, в други — на логиката или художествената словесност⁸.

Подборът на тематика, все по-плътното ѝ обвързване с явления и процеси в културата и литературата на различните народи води до различия в терминологията, методологията, композицията на различните ръководства. Трудът „Основания риторики по новой и простой систем Аурбахера. Изданы профессором словесности при Демидовском лицее А. Зиновьевым... Москва, 1836“ например е съставен от типичните два раздела за всяка риторика — „Общая риторика“ и „Частная риторика“. В първия попадаме на интересни

⁶ Вж. В. П. Маслюк. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. Київ, 1983.

⁷ Вж. Античные риторики. Под ред. А. А. Тахо-Годи. М., 1978.

⁸ Вж. „Краткое руководство к красноречию...“ от М. Ломоносов, „Краткое руководство к оратории российской, сочиненное в Лавровской семинарии в пользу юношества, красноречию обучающегося. М., 1791“, „Основания российской словесности. Изданы при Государственном адмиралтейском департаменте... Часть I. Грамматика. В С. Петербурге, 1807“, „Краткая логика и риторика для учащихся в российских духовных училищах. М., 1803“, и др.

наименования на отделните глави: „Качество“, „Количество“, „Отношение“. В главата „Качество“ се изясняват категориите „ясност“, „основателност“, „очевидност“; в „Количество“ — „пълнота“, „краткост“, „сила на словото“; в „Отношение“ — „ред“, „връзка“, „съразмерност на думите в изречението и периода“. „Частна риторика“ на А. Зиновиев е изцяло насочена към въпросите на изящната литература. Тя разглежда образността с оглед на „чистата проза“, „поитическата проза“, „естетическата проза“, посочва своеобразието на монолога, беседата и разговора, на историята и на другите научни дисциплини. Проблемите на художественото слово започват да заемат централно място в учебниците по риторика, за да се обособят по-късно и се включат в специални издания, посветени на въпросите на художествената словесност. В процеса на тази диференциация акцентът пада върху различни моменти. Съчинението на К. Зеленецки например „Общая риторика“ (1849) в много отношения не се разграничава от проблематиката на излезлите дотогава типични риторики. Но в него е включена главата „Лингвистические условия речи в приложениях к языку русскому“, в която лингвистическите проблеми се разглеждат в зависимост и от своеобразието на руския език и с оглед спецификата на руската художествена литература. Неслучайно този труд на Зеленецки става основа за теоретическите му разработки в областта на изящната словесност, за интересни негови издания като „Об идеальной основе свойствах и вещах изящества“ (1851).

Различните руски риторики имат различен адресат — едни са предназначени за средните училища, други за различни специализирани учебни заведения — духовни семинарии, пансионни, военни академии. В зависимост от това по различен начин са разглеждани и различните теоретически категории, различен характер имат и примерите, чрез които са илюстрирани⁹.

Преподаватели по риторика са използвали като учебно пособие и „Чтение о словесности. Курс первый. Издание второе, исправленное. Москва, 1837“. В него общодостъпно са изяснени въпроси на риториката и художествената словесност — произход на словото, различни видове писменост, родството на руския език с другите езици, качества на изящната реч, периоди, тропи и т. н. Предпочитани са били и „Общая риторика“, и „Частная риторика“ на Н. Кошански, и „Российская риторика“ на А. Могилевски.

Не си поставяме за задача да разгледаме всички от издадените руски риторики. Посочваме най-разпространените, тези, по които се е преподавало в руските учебни заведения, които са били познати на българите — руски възпитаници.

Риториките дават първите системни познания за различни категории на художественото слово. Чрез тях се изясняват смисълът и функциите на метафората, метонимията и синекдохата, семантичната, интонационната и логико-конструктивната роля на периода. Изучил способите за структуриране на изреченията в период или на сложния период в хрия, журналистът, публицистът или белетристът направляват ритъма на словото, достигат до силата на внушението.

При издаване съчиненията на възрожденски писатели в стремежа си да осъвременят пунктуацията понякога редакторите накърняват своеобразието на стила, целостта на онези логично-художествени конструкции, създадени по

⁹ Вж. „Детская риторика или благодарумный вития, в пользе и употреблению юношества сочиненная. Москва, 1787“, „Краснословие или риторика в кратких правилах для всеобщаго употребления, сочиненная Г. Галиенном де Салморенц. Переведена с французского. Спб., 1785“, „Теория красноречия для всех родов прозаических сочинений. Извлеченная из немецкой библиотеки словесных наук А. Галичем. Спб., 1830“ и др.

принципите, усвоени от риториката. Те трансформират периодите или хрият в самостоятелни прости или сложни изречения, видоизменят пунктуацията. И заредената с творческа енергия словесна конструкция се разпада, нарушава се ритмът и динамиката в отделните части на творбата. Накърнява се индивидуалността на стила, силата на внушението. Несъобразяването с основни принципи на риториката, възприети от писатели и журналисти на Възраждането, води до неавтентичен прочит на творчеството им, до волности, които трудно биха се почувствували и разбрали, ако не се познават онези риторични норми, с които са се съобразявали Чинтулов, Славейков или Каравелов.

Риториките поставят въпроса за художествената условност, разглеждат проблеми на белетристиката и литературната критика, специфични особености на литературните жанрове. Първите теоретически познания за термини и категории, за словесността на различни народи българите, пристигнали на учение в Русия, получават от ръководствата по риторика. Те са изучавани като учебен предмет от Чинтулов, Друмев, Нешо Бончев, чрез тях обогатява теоретическата си информация Любен Каравелов. Неслучайно след завършване на образованието си в Одеса Геров и Чинтулов донасят в България риториката на Кощански, учители в българските училища преподават по преводни или компилативни руски и гръцки ръководства основните принципи на ораторската и художествената реч.

Въвеждането на риториката като учебен предмет в някои български училища в сравнение с други европейски страни става сравнително късно. Първоначално, както вече посочихме, се изучава писмовникът. След време в програмата на някои училища е включена и логиката, свързана с някои категории на риториката. В издадената през 1861 г. „Кратка логика. Съчинение И. Михневича, преведено от Й. Груев“ и двата раздела („Състав и образование на мислите“ и „Образ на съединение на мислите“) подпомагат в значителна степен преподавателите, когато е трябвало да изяснят връзката между мисъл и слово, понятие и образ. В ръководството на Берон — „Логика. Първи път на български изложена от Василя Х. Стоянова-Берон, доктора медицины и хирургии. . . Виена, 1861“ — зависимостта между логика и риторика е посочена ясно — обяснено е определението „риторика“, обръща се внимание на съждениято и умозаклучението. Създават се предпоставки за комплексен подход в обучението, за изграждане на литературна култура посредством различни учебни дисциплини.

През Възраждането е издадена само една риторика на български език. Тя е преведена от гръцки — „Кратка риторика, събрана и преведена от Ф. Велев за българските училища. 1873“. Независимо че риториката се изучава в училищата в Пловдив, Стара Загора, Сливен, тя се преподава обикновено по записки, преписвани предварително от учениците. „Даскал Пенчо (Пенчо Радов — б. м. Д. Л.) — отбелязва по този повод Ат. Илиев — ни преподаваше обща риторика: изнамиране на мисли с разпространение на предложенията (синоними, епитети, противни и с изваждане на едно предположение от друго, образуване на периоди и пр.). . . Той ни даваше по-напред да преписваме уроците от негови тетрадки и после ни ги преподаваше и обясняваше...“¹⁰

„Кратка риторика“ на Ф. Велев излиза през 1873 г. — почти две десетилетия след въвеждането на риториката като учебен предмет. Тя документира как е преподавана тази дисциплина в някои от българските училища, по какъв начин гръцки възпитаник като Велев използва и адаптира източници от гръцката литература.

¹⁰ Спомени на Атанаса Т. Илиев. С., 1926, с. 62.

Риториката, е отбелязано в предговора на изданието, „захваща място по-дир граматиката и преди логиката. Стига да са приготвени учениците в граматика добре, тогава опитът ще покаже доколко голяма полза могат придобие те, кога изучат малко-много тази наука“ (с. IV). Велев за разлика от Сава Доброплодни поставя изучаването на риториката преди логиката. В зависимост от това „логическата“ част в неговия труд е представена по-обстойно. Но не това е същественото в случая. Сравнено с руските и с някои ръкописни български риторични, ръководството на Филип Велев се разграничава от тях по проблематика, изложение, методология.

В първата му част се изяснява понятието „риторика“, определя се нейната класификация (панегерическа, советователна, съдебна); обръща се внимание на т. нар. дохватки (аргументи) — силогизъм, ентимема, индукция или навод, предложение, повествование. Във втория дял се разглеждат частите на риторичното слово. Най-голяма стойност с оглед на литературната информация има третата част — в нея са изяснени различни видове тропи, някои особености на стила.

Ръководството на Велев е съобразено в значителна степен с проблематиката на античните риторични. То не кореспондира непосредствено с мантилетата и културата на българските ученици, терминологията му невинаги е точна и отговаря на своеобразието на българската лексика, някои от обясненията са недостатъчно ясни, понякога идеалистически. Естествено е, както може да се предположи, компилацията на Велев да е имала ограничен кръг читатели. Затова като етап в изучаването на риториката в българското училище, за популяризирането ѝ между различни слоеве на българското общество може да се приеме не обнародваната през 1873 г. „Кратка риторика“, а един ръкописен учебник, на който попаднахме преди няколко години¹¹.

Той е преписан в две тетрадки — първата е озаглавена „Тетради от риторика. Принадлежит Петку С. Вълнарову, сделана и предаваема от Г. Г. Добри Чинтулову, Сливен, 1862, ноемвр. 5“, и съдържа 34 листа. Втората тетрадка, непосредствено свързана с първата, е със заглавие „Обща риторика“, 36 л. Проучването на двете тетрадки насочва към предположението, че Чинтулов е преподавал и трите части на риториката: предуготовителна (подготвителна, предварителна), обща или теоретическа и практическа (частна). Вълнаров е преписал две части на ръкописната Чинтулова риторика. Третата, практическата, с която е имал възможност да се запознае М. Греков след Освобождението чрез друг препис — на М. Икономов, — не е запазена. Независимо че нямаме точни данни за съдържанието ѝ, двете тетрадки на Вълнаров и източникът, който по всяка вероятност използва Чинтулов при съставянето на своята практическа или частна риторика — „Частная реторика“ на Н. Кошански — ни дават възможност да проникнем в света на педагога, твореца и критика Добри Чинтулов, да получим информация за нивото, до което издига преподаването на конкретни дисциплини в сливенското училище, за знанията, културата, вкуса на неговите ученици.

Предварително трябва да отбележим, че ръкописният учебник на Чинтулов по риторика има компилативен характер. Необходимо беше обаче да се намерят някои от източниците, които поетът е използвал при неговото съставяне, за да се разбере как е нагаждал и моделирал с оглед нуждите на българските училища, на задачите, които си поставя като преподавател, творец и гражданин.

¹¹ За резултатите, свързани с откриването на тези и на други Чинтулови ръкописи, вж. Лекон, Д. 1. Непознатият Чинтулов. — Античн, бр. 46 (3262), 1980; 2. Нови страни от делото на твореца и педагога Добри Чинтулов. — Литературна мисъл, 1980, кн. 8; 3. Ръкописните учебници на Добри Чинтулов. — АБВ, г. VII, бр. 36 (348), 10. IX. 1985.

Проучени бяха издадените руски ръководства по риторика през XVIII и XIX в., тъй като определено можеше да се допусне, че едно или няколко от тях е използвал Чинтулов при съставянето на своя учебник. За ориентир в издирването на търсените източници освен систематичните и специализираните каталози на библиотеките в Москва и Ленинград използвахме и някои от изследванията по интересувашите ни проблеми. Оказа се, че първоизвор на Чинтуловата „Обща риторика“ е „Общая риторика П. Кошанского. Издание третье. Санктпетербург, 1829“. Първото издание на тази риторика излиза през 1818 г. също в Петербург. Освен „Общая риторика“ Кошански издава и „Частная риторика. Спб., 1832“, която вероятно служи за основа на изгубената трета част на Чинтуловото ръководство.

Значително по-трудно бяха установени източниците на първата част на ръкописната „Предуготовителна риторика“. След проучване на десетки издания попаднахме на някои от тях — „Российская риторика, основанная на правилах древних и новейших авторов. Изданная Катедрального Харьковского собора протоиереем Афанасием Могилевским... Харьков, 1817“ и „Краткая логика и риторика для учащихя в российских духовных училищах. Издание четвертое. Москва, 1817“ от А. С. Николски. Освен посочените две риторики възможно е Чинтулов да е черпил информация и от други ръководства. Но основното в неговия учебник е заето от изданията на Могилевски и Николски.

„Предуготовителна риторика“ има за задача да даде онези предварителни знания на учениците, които са необходими за по-лесното възприемане на понятия и принципи, разглеждани в останалите две части на риториката. Изясняват се категории като „ум“, „сърце“, „воля“, обръща се внимание на съждението и умозаключението. Преди преминаването към т. нар. „сложни периоди“ са пояснени граматически термини като „изречение“, „видове изречения“, „падежи“, „глаголи“, употреба на препинателните знаци и др. След получаване на посочената информация се разглежда превръщането на изреченията в сложен период, на периода — в хрия.

„Предуготовителна риторика“ изяснява и елементи на художествената реч — метафора, метонимия, синекдоха, хипербола, ирония. Разгледани са особености и на ораторското слово.

Паралелът между „Предуготовителна риторика“ на Чинтулов, от една страна, и „Российская риторика“ на Могилевски и „Краткая логика и риторика“ на Николски, от друга, показва, че авторът на „Вятър ечи, Балкан стене“ невинно се придържа плътно към руския текст — понякога използва пасаж или изречения, в други случаи перифразира, като се стреми да бъде ясен и точен в изводите и формулировките си. Част от примерите, дадени за илюстрация към някои логически или литературни категории, са взети от посочените две риторики, останалите са от други издания. Заимствуването в случая документира богатите литературни познания на Чинтулов, преводаческата му дарба, усета му на педагог и поет.

В много руски риторики логиката или не е застъпена, или е представена твърде лаконично и условно. В първия дял на своята риторика, както вече споменахме, Чинтулов включва проблеми от граматиката, логиката и литературната теория. И това не е случайно. Поставяйки в диалектическо единство мисълта, словото и художествената му реализация в един учебен предмет като риториката, поетът е искал да обогати и разнообрази информацията на своите ученици, да създаде усет за спецификата на говоримата и писмената реч, за възприемане и оценка на словото в многообразните му форми и нюанси. Оказва се, че когато авторът или съставителят на ръководство по риторика или словесност е творец и подхождат при разглеждането и практическото осъществяване на проблемите е творчески.

Втората част на Чинтуловата риторика — „Обща риторика“ — обяснява задачите на предмета словесност, категории като „причина“, „време“, „място“, „качество“. Разглежда се въпросът за сложните периоди, за прерастването им в прозаичен текст. Появата на първите белетристични произведения в българската литература в началото на 60-те години на XIX столетие предопределя необходимостта да се заговори за същността и спецификата на жанра, да се подходи теоретически при изработването на критерии за активното възприемане и оценка на разказа, повестта или романа.

В ръкописната „Обща риторика“ се обръща внимание на съдържанието, на формалните особености, на композицията на белетристичното произведение. Не към ефимерната красота на словото, към претрупването на описанията, а към съразмерността, към естествения начин на „разположението“ трябва да се стреми всеки писател. В зависимост от това се говори за „начало на описанията“, „среда и край на описанието“ и т. н.

Както посочихме, за основен източник на своята „Обща риторика“ Чинтулов използва „Общая риторика Н. Кошанского... Санктпетербург, 1829“. Съпоставката между двата учебника дава възможност да се проследи конкретно и цялостно работата на поета като съставител на учебник, съобразен със задачите на българското училище, с културата, интересите, възможностите на българските ученици. И да се изяснят някои въпроси за „текста-подложка“ и за българската му преработка, тъй като по аналогичен начин Чинтулов подхожда и в другите си ръкописни ръководства — по математика, френски език, пеене.

Както и в „Предуготовителна риторика“, българският педагог не се откъсва изцяло, не видоизменя основно руския текст. Обикновено превежда, като пропуска думи, изречения или пасажки, съкращава някои от примерите, стреми се да приспособи „заетото“ към възприятията и подготовката на българските ученици. И да се насочи към проблеми, актуални за съвременната му действителност. Изяснявайки зависимостта между различните видове изречения, Кошански дава следния пример: „Или в предложении: *Умереть за отечество прекрасно* таятся другое; *Отечество* падишим героям обязано благодарностью, в другом третьё: *Россия* благословляет память: Багратионов, Кульневых, Милорадовичей. В третьем четвертое: *Могила храброго Отечеству священна*“ (с. 8—9, к. м., Д. Л.).

Чинтулов е могъл да остави примера на Кошански, без да внася в него никакви промени. Но задачата му като преподавател е не само да издига културното ниво на своите ученици, но и да ги възпитава, да политизира изучавания материал. Чрез незначителни на пръв поглед промени той внася нов, национално български акцент и смисъл в примера: „Или: „Да се жертвува човек за *просвещението* на отечеството си е прекрасно.“ Има скрито друго: „Отечеството е обязано с благодарност, към които са се жертвували за отечеството.“ В другото има скрито третьо: „*България* благославя паметта на Н. Н.“. В третьото има скрито четвърто: „Гроба, на който е жертвувал своя живот за *просвещението* на отечеството, е священ“ (к. м., Д. Л.).

Чинтулов обръща внимание на просвещението, което в контекста на примера и в зависимост от патриотичната нагласа на неговите ученици се е възприемало в значителна степен алегорично. Защото педагогът е имал предвид, и това всички са разбирали, не мирния и лоялен просветител, а „просветител“, обвързал науката, образованието, културата със задачите на освободителната борба.

Доколко Чинтулов се стреми да бъде граждански актуален, да насочва към политическия и социалния гнет, подсказват и други примери от ръкописната му риторика. За илюстрация на условен период Кошански посочва: „Если

глаза мои, обръщайся на все концы вашего города, видят повсюду златные кресты великолепных храмов святой веры (I член); если шум Волхова напоминает вам тот великий день, в которой знаки идолослужения погубили с шумом в быстрых волнах его (II член и I часть), то вспомните, что Владимир соорудил здесь первый храм истинному богу (III член). Владимир низверг Перуна в пучину Волхова (IV член и конец)" (с. 29).

Кошански има предвид руския читател, Чинтулов — българския. В зависимост от това, без да пренебрегва християнската окраска на примера, авторът на ръкописната риторика го „побългарява“, а същевременно и политизира: „Ако вашия поглед, като се обръща към сичките страни на града, вижда *напред светлите минарета, ако катадневните оттам молби с висок глас ви доказват на ума гръмогласните камбани на християнските църкви, то докарайте си на ума, че силните отоманци направили това променение и заменили златните кръстове с минаретата*" (к. м., Д. Л.).

В конкретни случаи, когато примерите на Кошански не допадат на гражданското верую на българския педагог, те са подменени изцяло. Последователния период руският автор документираща с откъс от съчинение на Батюшков (вж. с. 31). В Чинтуловата риторика примерът е изцяло български: „Когато европейските народи, разпалени от ревност към просвещението, установили толкоз учебни заведения; когато успели толкоз науките и езиците, тогаз злощастните българи зели да се пробуждат от дълбокия сън на невежеството и да установяват тук-таме учебни заведения, като срещат и пак много неприятелства и от неприятелите си, и от самите си братя българи.“

Примерът на Чинтулов е многопосочен — „злощастните българи“ са под политически, духовен и социален гнет. И това забавя тяхното просветно и културно развитие. Но в момента, когато са се пробудили от „дълбокия сън“ и са се устремили към своето възраждане, те срещат съпротива „и от неприятелите си“ (обобщавайки, Чинтулов е пределно ясен и целенасочен), и от определени социални прослойки в българското общество — чорбаджии, гъркомани, туркофили.

В риториката на Чинтулов се чувствава как всичко е подчинено на обновителните идеи на времето, как чрез конкретни примери от литературата и историята един изключителен български педагог и демократ възпитава в дух на патриотизъм и интернационализъм. За илюстрация на „продължителен период“ Кошански дава пример, свързан със завоевателната политика на руския царизъм. Този пример поетът заменя със свой, чрез който насочва към освободителните борби в Европа, към личности като Гарибалди. Съвременният политически живот в другите страни дава повод за аналогии със злободневни национални проблеми, с формиращите се революционни сили в България.

Чинтулов е един от талантливите строители на българския книжовен език — това той документираща и в риториката си. И независимо че проблемите за националния ни книжовен език го занимават тук в значително по-ограничена степен, той намира за необходимо да отбележи, че „нашия български език, като се от ден на ден повече обработва, ще бъде приятен с време в периодите и в прозата“.

Насочихме се към проблематиката, чрез конкретни примери документирахме подхода на Чинтулов при съставянето на двете части от ръкописната му риторика. Третата, вероятно най-интересната, както вече отбелязахме, е изгубена. Но като имаме предвид източника, който по всяка вероятност използва, начина, по който преработва и приспособява, както и отделните примери от тази риторика, посочени от М. Греков, ще направим опит да я „реставрираме“, да дадем, макар и най-обща, представа за нейната проблематика, задачи и цел.

Логично е да се допусне, че щом за първооснова на своята „Обща риторика“ Чинтулов използва „Общая риторика“ на Кошански към неговата „Частная риторика. Спб., 1832“ ще се насочи той и при съставянето на третата част на своето ръководство. И двата труда на Кошански са популярни в Русия през 30—40-те години на XIX в., по тях се изучава риториката в различни учебни заведения, тях пази като спомен от следването си в Одеса и Н. Геров. При това втората част от труда — „Частная риторика“ — се е приближавала в значителна степен до ръководствата по словесност, изложението на материала в него е съобразено с изискванията на читатели от различни категории.

Може да се предполага, че в увода на практическата си риторика Чинтулов определя нейните задачи в зависимост от формулираното от Кошански: „Тя изяснява: съдържанието, целта, най-удобното разположение, най-главните достойнства и недостатъци на всяко съчинение, показвайки при това най-добрите, образцовите творения и най-видните писатели от всеки жанр. Частната риторика се основава на общи правила и обхваща словесността на един или много народи. Както общата, така и частната риторика представлява наука, валидна за всички езици — но всеки народ има свои специфични произведения, свои писатели“¹². От тези задачи като съставител, педагог и не на последно място и като творец се е ръководил и Чинтулов — да запознае с правила и закономерности, валидни за словесността на всеки народ, като същевременно насочи и към национално специфичното, към онова, което разграничава една литература от друга. Затова в риториката си, както отбелязва М. Греков, той дава в свой превод част от стихотворението на Лермонтов „Молитва“ и за да покаже своеобразието на българското художествено слово — своята поетична творба „Българи юнаци“¹³.

Кошански разглежда проблемите не само в теоретически, но и в литературно-исторически план — прави преглед на словесността на гърци, римляни, руси и на други европейски народи, на риториката на Аристотел, на политическото красноречие в древна Атина. На Чинтулов вероятно особено допада оная глава от „Частная риторика“, озаглавена „Вкус. Гений. Талант. Способност на писателя“. В нея се изтъква изключителната роля на дарованието, на уменията на писателя да въздействува, да формира вкуса на читателя. Наистина формулировката на някои категории в тази глава е недостатъчно точна, но включени в едно систематично ръководство, тези категории карат читателя да обърне внимание на ролята на творческата личност, на писателската индивидуалност в литературния процес.

За разлика от други риторики в труда на Кошански са посочени различни видове писма, и по-специално литературни и делови, видни представители на епистоларния жанр в древността и в по-ново време — Сократ, Аристотел, Ломоносов. Разглеждат се специфични въпроси, свързани с диалога и повествователната литература (повести, романи), на летописа и жизнеописанието. Говори се за исторически съчинения и за тяхната класификация. Поставил си за задача да обогати в значително по-голяма степен, отколкото авторите на другите ръководства, литературната култура на своите читатели, Кошански проявява интерес и към периодичния печат, към предназначението и ролята на литературната критика.

„Частная риторика Н. Кошанского“, ако действително е била използвана като източник от Чинтулов, му е предоставяла големи възможности като теоретик, критик, преподавател и гражданин. От нея той е могъл да черпи

¹² Частная риторика Н. Кошанского. Спб., 1832, с. 3.

¹³ Вж. Чакъров, Ст. [М. Греков]. Добри Петров Чинтулов. Народен поет (Материали за биографията му). — Илюстрация Светлина, г. IX, 1899, кн. 2, 3.

богата информация за различни жанрове, творби и творци, да „онагледя“ онова, което е изяснявал и в трите части на своето ръководство, да посочи и чрез собственото си творчество зависимостта между литературна теория и художествена практика. Към такива изводи ни насочват не само трудът на Кошански, а и беглите впечатления на Греков за третата, недостигнала до нас част от риториката на поета, преписана от М. Икономов. Като съхранено, така и безотговорно пропиляното книжно наследство на Чинтулов поставят интересни и все още недостатъчно изследвани въпроси: за ролята на руската литературна и теоретическа мисъл в българското училище през Възраждането, за формите, чрез които тя се усвоява, за проникването ѝ въсред различни слоеве и региони, за въздействието ѝ върху писатели и педагози. И за основни художествени принципи, които Чинтулов си изработва въз основа на възприети „риторични правила“, за образци, които е имал предвид при създаването на конкретни свои стихотворения. За да документираме своеобразната зависимост на автора на „Стани, стани, юнак балкански“ от онова, което той възприема като теоретическа постановка и го реализира като поет, ще се опитаме да направим паралелен прочит на неговата поезия с някои от посочените руски ръководства по риторика.

„Целта на поезията — отбелязва Кошански — е удоволствието: да пленя, да очарова, да възвиси душата към всичко велико и прекрасно, раждайки в нея идеи за безконечност. . . Характерът на поезията е: въображаеми, идеални създания на фантазията. . . Средствата на поезията са: хармонията, известни мерни единици, в наше време римите и език нов, живописен, необикновен. . . Поезията действа на представите и чувствата. . .“¹⁴

С такива представи за поезията заживява Чинтулов още в Одеса, когато започва да изучава като учебен предмет в духовната семинария риториката. Художествената плът, живеща на тези представи той търси в стиховете на Пушкин и Лермонтов, в българските и украинските народни песни, които слуша с наслаждение и възбуда в трактира на Майер. И още с първите си поетически опити се стреми да създаде такава поезия, която да пленява, да възвеличава непреходното и великото. Героите му са обобщен израз на земното, на реалното, превърнало ги чрез мащабността и алегоричността в „идеални създания на фантазията“. В поезията на Чинтулов всичко е в хармония — и революционният устрем на пробудилия се от робския сън народ, и титаничността на образа, и чувствата, и одухотворената мощ на природата. Затова стихът въздейства на чувствата и въображението, възвисява духа, пленява сърцата — на интелигенти и неграмотни, на млади и стари. И се превръща в песен, защото в него има поезия, написана с живописен и необикновен език. Изучените и творчески осмислени „риторични канони“ заживяват в образи и ритми, в мелодия и революционен зов чрез таланта и богатите впечатления на поета.

Особено впечатление на Чинтулов като поет правят онези раздели от руските риторики, в които се поставят проблеми, свързани с претворяването, с „тайните“, със силата на художественото слово. На тези проблеми в своята „Предуготовителна риторика“ той възлага и общообразователни, и творческо-формиращи функции. Глава девета от нея — „Заради несобственото изражение на понятията или заради тропите“ — е посветена на централен компонент на художествения изказ. Изяснявайки понятието „тропи“, Чинтулов и като педагог, но преди всичко като поет посочва причините за тяхната употреба: „1) от нужда: защото не е възможно да изнамерим думи за изражение на всичките понятия, особено на отвлечените. . . 2) от желание: за да виразим по-силно и по-ясно мисълта, която занимава нашето сърце и въображение. . .

¹⁴ Частна реторика Н. Кошанского, с. 2.

3) за избегване на многословието, което е неизбежно при виражението на всичките понятия със собствени думи.“ Всеки пункт от тази формулировка е обвързан с конкретна дума, образ, стих от Чинтуловата поезия.

Чрез метафората и метонимията, синекдохата и хиперболатата поетът документира необходимостта от „натоварването“ на думата с такъв логично-художествен смисъл, чрез който абстрактното да заживее чрез образа и съдържанието на реалното; стремежа към пълното и цялостно разкриване на идеалните подбуди и творческите замисли на автора, към точност, непосредственост и сила на словото.

Специфична особеност на Чинтуловата поезия е нейната лаконичност, вроденият усет на поета да подбере най-точната и изразителна дума, да изгради респектиращ образ. Това дава динамика и нерв на стихотворенията, експресивност на изказа и внушението. Лаконизъм, яснота и яркост на мисълта и словото, точност и находчивост в подбора на фигури и тропи, завладяваща сила и въздействие на речта — такива са основните принципи в ръководствата по словесност. Те формират индивидуалността на стила, творческото верую на един самобитен български поет.

Проблеми на художествената литература се изясняват и в други две глави на „Предуготовителна риторика“ — глава десета е озаглавена „Заради изкусното съединение на думите или заради фигурите на думите“, а глава единадесета — „Заради фигурите на мислите“. В тях са разгледани такива стилно-художествени похвати като „усугоблението“ („повторение на една дума няколко пъти“), „съзвучието“ („събрание на различни, но подобно звучни думи“), „въпросението“ („обръщане с въпрос на едно предложение или на много, които много пъти остават без ответ“), „ответствованиято“ („фигура, с която оратора пита себя и слушателите и сам си дава ответ“) и др. Не е необходимо да се дават примери от поезията на Чинтулов, за да се документира по какъв начин той реализира тези и други фигури в поезията си. По-същественото в случая е друго — риториките на Кошански, Могилевски, Николски и други руски автори дават на талантливия български поет не само основни теоретически познания в областта на литературата, но и възможност да осмисли всеки принцип в зависимост от предназначението, силата и въздействието на своето творчество. А на връзката „творба — реципиент“, на влиянието на художествената творба Чинтулов е държал особено много. Това е документирано в риториката му. Според него читателят е активна, в определена степен творческа категория. При възприемането на литературния факт той трябва да обърне особено внимание на идейно-естетическата му стойност — на силата и своеобразието на слога, на оригиналното, изящното и необикновеното, т. е. да прави „замечания на по-добри слова, идеи, изражения, прекрасни мисли, подобия, примери и пр.“ В процеса на съпреживяването и писателят, и активно мислещият и възприемащ читател „прибавлява *своето* при четенето и присвоява *чуждото*, колкото дете образува способността да разсъжда не само кое е от *прежното негово* и *чуждо*, но често *ново* и *йоще оригинално*“ (к. м., Д. Л.). Чинтулов чете творби на руски и западноевропейски писатели, анализира ги, възприема чуждия опит, „разсъждава“, прави аналогии — и създава самобитни литературни творби, рециритрани, пети, а в известни случаи и фолклоризирани. Налице е диалектическа взаимозависимост — между него като самороден талант и прочетеното и усвоеното и между поезията му и активно възприемащия читател и слушател.

В риториката си Чинтулов дава следното определение на понятието хипербола: „твърде голямо увеличение на някои си предмет или твърде голямо умаление“. И за илюстрация посочва образа на Суворов от стихотворението на Г. Р. Державин „На взятие Варшавы“, от което цитира само няколко стиха:

Вихрь полуночный, летит богатырь!
Тьма от чела, с посвиста пыл!
Молнии от взоров бегут впереди,
Дубы грядою лежат позади.
Ступит на горы — горы трещат,
Ляжет на воды — воды кипят,
Граду коснется — град упадает,
Башни за облак рукою кидает.

Този откъс от стихотворението на Державин Чинтулов включва в ръкописната си риторика в свой превод: „Вихрушка среднощна — носи ся юнак. Мрак — от челото му, от посвирването му — прах. От погледа му молнии ся бляскат напред — от подер дъбове ся повалят. Стъпи ли на горите, горите трещат, легне ли на морето, бездните кипят. До град ли ся допре, града ся събаря. Кули с една ръка зад облаци прехвърля.“

Няма да преценяваме възможностите на Чинтулов като преводач, които са неоспорими. Интересува ни нещо друго. Стихотворението на Державин „На взятие Варшавы“ Добри Чинтулов възприема многоаспектно — като читател, съставител на учебник, преводач и поет. Той го анализира с различна цел, получава от него многообразна информация. „На взятие Варшавы“ е подходящ пример за хипербола в ръководство по риторика. Стихотворението въздейства и творчески — това проличава от превода, в който се долавя съпреживяването на един голям поет, открил романтичните мащаби на образа, възшебноприказния колорит на картината, аромата на словото. Превеждайки, Чинтулов аналогизира — с легендарни български хайдутини, с революционния устрем на народа, с българската природа. И заживява с образа на „Юнака балкански“, на стенещия Балкан, на българския лев — раждат се стихотворенията „Стани, стани, юнак балкански“, „Вятър ечи, Балкан стене“, „Българи юнаци“. . . Прочетеното, творчески усвоеното и изживяното са дали полет на мисълта, словото, на таланта. Активно реагиращият читател и слушател възприемат създаденото в зависимост от своята нагласа, вкус, култура, темперамент. И към Чинтуловото „прибавляват своето“ — чрез редакция на отделни стихове и куплети, чрез „скрития смисъл“, който търсят и откриват и в интимните стихотворения на поета. Осъществява се оная взаимозависимост между творец и реципиент, на която Чинтулов обръща специално внимание в риториката си.

Посредством педагогическите изяви на руските възпитаници в България (Чинтулов, Н. Геров и др.) риториката се утвърждава като основен предмет в българското училище, става солиден източник за информация в областта на художествената литература, публицистиката, ораторското изкуство. Необходимостта от теоретическото усвояване на знания в епистоларния жанр, в поезията или белетристиката от страна на учители, журналисти и писатели става причина някои от тях да се сдобият с руски или гръцки ръководства по риторика, да прилагат по свой начин усвоеното в свои писма, статии или литературни творби.

Публикацията на Славейков „10-те заповеди на писателите“¹⁵ е програмен документ, в който един крупен творец находчиво и лаконично утвърждава принципи на литература от нов, съвременен тип, обръща внимание на съдържанието и стила, на творческата нагласа на писателя, на действената сила на произведението. Предполага се, че когато е формулирал своите „литературни скрижали“ редакторът на „Гайда“ е имал за модел конкретни източници

¹⁵ Гайда, г. III, бр. 17, 1. IX. 1866.

от гръцката литература. „Обща риторика“ на Чинтулов коригира, а същевременно и конкретизира това предположение — по всяка вероятност Славейков е познавал някои от издадените руски риторични, възможно и ръководството на Кошански¹⁶. Руските източници го насочват към „скрижалната“ форма на изложение, към идеи и принципи, към конкретни формулировки. Но общият дух, подходът, стилът, колоритът в статията „10-те заповеди на писателите“ са специфично славейковски. Не си поставяме за задача да проследим мястото на риториките в творческото изграждане и реализиране на редактора на „Македония“. Ще посочим само, че съобразяването с техните норми се чувствава и в начина, по който публицистът строи отделните периоди в своите статии, и в конкретни „риторични канони“, свързани със своеобразието на езика, стила, емоционалното и идейното въздействие.

В почти всички публикации за литературнокритическите възгледи на Друмев, Нешо Бончев или Каравелов се обръща внимание на въздействието, което изпитват от руските революционни демократи. Но освен статиите на Белински, Чернишевски, Добролюбов или Писарев руските възпитаници в гимназии, лицей, пансион и семинари са изучавали като задължителен учебен предмет и риториката. А ръководствата по този предмет, както вече посочихме, обогатяват в значителна степен литературната култура на читатели от различни възрасти и категории. Интересно са изяснени някои от проблемите на белетристиката, поезията и критиката в „Частная реторика“ на Кошански и в „Российская риторика“ на Могилевски, по които се преподава в много руски духовни и светски училища и които познават и дипломирани, и „недипломирани“ български писатели. В това ни убеждават, какъвто е случаят и със Славейков, конкретни техни публикации, общоприети „канони“, с които творчески се съобразяват.

В статията си „За критиката“ Друмев формулира онова, което конкретизира в отзивите си за художествени, педагогически или научни съчинения. В нея и в други негови публикации се долавя как възприема и адаптира не само естетическите принципи на Белински и Чернишевски, но и основни проблеми на критиката, застъпени в руски оригинални и преводни трудове по риторика. Въздействието се долавя още при конкретизиране на задачите на литературната критика: „Многома и от самата ни читающа публика — отбелязва Друмев, — поне според колкото сме имали случай да чуеме и разбереме, като кажат „критикуват някого“ разбират, че някого хулят, нападат и др. т.“¹⁷ „Под словом критика — изяснява Н. Кошански няколко десетилетия преди писаното от автора на „Иванко“ — иные разумеют не суждение, а *осуждение, порицание*, понятие ложное и недостойное благородной цели критики...“¹⁸

Между настолните книги на Друмев в Браила по всяка вероятност е била и „Российская риторика“ на Могилевски. Когато решава да напише статията си „За критиката“, той отново посяга към това руско ръководство. „Цель ея (на критиката, б. м., Д. Л.) — препрочита Друмев — состоит в том, чтобы найти и показать в каком-нибудь сочинении *совершенства или недостатки*, и

¹⁶ Срв. например у Славейков: „6. Да бъдете кратки, сиреч да ся уверявате понапред, че наистина имате в умът си някоя идея и тогаз да я излагате в късо. 7. Когато статиите ви или изложенията ви са пълни, отсечете от тях всичко излишно говорение; защото не е в многото хубавото, но в хубавото многото.“ У Кошански според ръкописната риторика на Чинтулов: „Всяко слово трябва да бъде на своето място“; „Всяко излишно слово е бreme за читателите“; „Не повтаряйте същото, и ако то било с други слова, с други изражения“; „Не влязайте твърде в подробности, те помрачават яснотта. С една реч, мислете не за то как да напишете повече, но за то как да го разположите по-ясно и по-добре.“

¹⁷ В. Друмев. Съчинения. Т. II. С., 1968 (к. В. Д.).

¹⁸ Частная реторика Н. Кошанского, с. 151 (к. м., Д. Л.).

дать верным отчет читателям в своем суждении; а для сего нужно, да бы критика была просвещенная, справедливая, безпристрастная и честная¹⁹. „Нужно е прочее — апелира Друмев, обмислил прочетеното, — да се разясни и открие на читателите кои са недостатъците на такивото литературни произведения и не само да се направи тъй, щото да разберат читателите добрите недостатъци, ами още и *да им се покаже на по-добрито*. . . Ато ли някое съчинение има наистина недостатъци, но има при тия и довольно преимущества, критиката трябва, разбира се, и тука да представи съчинението, тъй както си е то — от всяка страна, сиреч тя е длъжна *да извади всичките ѝ недостатъци, и преимущества* на това съчинение пред най-чиста светлина — с голяма точност и безпристрастност.“²⁰ Налице е не само еднакъв подход при изясняването на проблема — долавя се общност и при формулировката на конкретни принципи.

Тази общност се чувствува и на други места в Друмевата публикация „За критиката“. Критикът, уточнява Друмев, трябва „всестранно да знае предметът, за който се взима да говори и да го обсъжда“; „да познава добре обществото — публиката, за която е написана книгата. . .“; а самата критика трябва „да е прогресивна, т. е. да върви и тя напред по своя път, както върви и самото човечество в своята душевна деятелност въобще“; „да има тя едно най-голямо *безпристрастие*“²¹.

В риториката на Могилевски пред критика също се поставя въпросът за „глубокие сведения и опитность в роде рассматриваемого сочинения“, за принципност и обективност. „Да бы критика была *беспристрастна* — отбелязва Могилевски, — нужно, что бы она не имела никакого вида предубеждения. В ней не должна участвовать ни *дружба*, ни вражда, ни зависть и ни какая личность; поелику критик должен иметь в предмете произведение писателя, а не лице его, и ценить сочинение не по имени автора, но по достоинствам его искусства.“²²

Солидаризирал се изцяло с Могилевски и с революционндемократическата критика, Друмев конкретизира: „нейният задатък (на критиката — б. м., Д. Л.) е да открива истината и да научава хората на нея. Но там дето има *пристрастие*, дето има *хатър* или *лично неразположение*, там никога не може да се открие истината. . .“²³ „Дружба дружбой, а служба службой“, завършва в стила на Могилевски едно от писмата на Друмев до Н. Бончев, в което авторът на „Иванко“ го моли да сподели искрено мнението си за неговата драма²⁴.

Друмев обръща внимание на теоретическата култура, която трябва да има всеки писател. Но за него е от значение и нещо по-съществено — талантът. „И наистина, каква полза ще принесе знанието на правила (в тоя случай), когато писачът няма дарба, няма мисли, няма идеи, няма чувство. . . Няма ли човек естествена дарба, всичките му усилия да стане добър поет, оратор или знаменит писател ще бъдат безуспешни.“²⁵ „Никакие правила, в самом деле — четем в риториката на д-р Блер, — не могут заменить недостаток дарования или вдохнуть оное, когда его совсем недостает.“²⁶

Даваме само единични паралели между конкретни постановки и пасажки в публикации на Друмев и писаното по тези въпроси в руски оригинални и преводни риторички, за да насочим към действителната зависимост не само

¹⁹ Российская риторика, с. 263 (к. м., Д. Л.).

²⁰ Друмев, В. Съчинения. Т. II, с. 19 (к. м., Д. Л.).

²¹ Пак там, 19—20 (к. м., Д. Л.).

²² Российская риторика, 265—265 (к. м., Д. Л.).

²³ Друмев, В. Съчинения. Т. II, с. 21 (к. В. Д.).

²⁴ Пак там, с. 502 (к. м., Д. Л.).

²⁵ Пак там, с. 163.

²⁶ Опыт реторика, сокращенный частью из наставлений докт. Блером. . . , с. 14.

на автора на „Иванко“, но и на други български критици — руски възпитаници от популярни ръководства по красноречие. А тях чете с интерес и Н. Бончев — това се долавя в схващанията му за принципността, за отговорността и мисията на литературния критик.

Руски риторики, вероятно на Кошански и Могилевски, познава и Каравелов. Въздействието им прозира и в разбиранията му за смисъла и задачите на литературната критика, и в схващанията му за отделни литературни жанрове.

„Всеки роман, всяка повест, всяка драма, всяко стихотворение — утвърждава Каравелов — трябва да имат цел поучителна, трябва да покажат човеку неговата добра и лоша страна, неговият живот, неговата душа, желания, страсти и пр.“²⁷ „Цель повествования — пише в същия дух Кошански — должна быть нравственная. Всякая повесть, всякое описание есть урок познания, добродетели или гибельное явление страстей.“²⁸

И Каравелов, и Кошански насочват към нравствената, поучителната, общообразователната страна на литературната творба. И двамата са на мнение, че в художественото произведение трябва да „присъствува“ не само добродетелта, но и порокът“²⁹. Но докато в трудовете по риторика, които има предвид Каравелов, се обръща внимание изключително на познавателните и естетическите функции на литературата, редакторът на „Свобода“ отива значително по-напред — регламентира и революционно-обновителните ѝ задачи.

Ръководствата по риторика — руски, гръцки, преводни и компилативни, — по които се преподава не само преди, но и след Освобождението, трябва да бъдат изследвани в няколко аспекта: в зависимост от формирането на литературната култура и вкус на българската интелигенция; в контекста на литературната теория и критика; в непосредствената практика на поети, белетристи, публицисти; с оглед на създаващата се българска литературоведческа терминология, на художествената лексика и стил. Ако литературното обучение е започвало с учебника по риторика, необходимо е да се имат предвид и неговите резултати.

²⁷ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VI. С., 1966, с. 144.

²⁸ Частная риторика Н. Кошанского, с. 60.

²⁹ Срв. Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VI, с. 153, с: Российская риторика, 262—263.